

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СЕРДЮК Ігор Олександрович

УДК 392.33-055.62:949(477)“1648/1799”

**ДИТИНА Й ДИТИНСТВО В ГЕТЬМАНЩИНІ:
СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ТА ІСТОРИКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ
ВИМІРИ**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Запоріжжя – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
ВОЛОШИН Юрій Володимирович,
професор кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ПОСОХОВА Людмила Юріївна,
професор кафедри історії України
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна;

доктор історичних наук, доцент
ПРИЙМАК Олег Миколайович,
професор кафедри соціальної філософії та управління
Запорізького національного університету;

доктор історичних наук, доцент
ЯРЕМЕНКО Максим Васильович,
професор кафедри історії
Національного університету
«Києво-Могилянська академія».

Захист відбудеться 29 серпня 2018 р. о 13:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.051.01 у Запорізькому національному університеті за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2, ауд. 224.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Запорізького національного університету за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2.

Автореферат розіслано 25 липня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. О. Каганов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Історія дитинства упродовж останніх десятиліть є важливим складником світової історіографії. Сьогодні тільки науковий ресурс academia.edu за запитом «history of childhood» видає понад 80 тисяч текстів. Поширеність дітознавчих досліджень засвідчена вагомими книгами, численними бібліографічними описами, публікаціями довідково-енциклопедичного характеру, функціонуванням вузькоспеціалізованих журналів. Популярність таких студій, окрім антропологічного повороту в історії, зумовлена тим, що із середини ХХ ст. людство переймається проблемами виховання дитини, комерціалізацією всього, що пов'язано з нею, та переосмисленням прав і обов'язків дітей. Роздуми про ці питання часто ставали відправною точкою наукових досліджень, науковці також реагували на запити суспільства, котре бажає краще зрозуміти дитину. Від них почасти очікують пояснень щодо історичних коренів сучасних проблем, пов'язаних із дорослішанням. Ще один важливий аспект – розуміння причин диференціації дитинства, адже, окрім соціально благополучних країн, є і такі, де діти голодують, масово помирають від епідемій, не отримують належного піклування та освіти.

Разом з тим сучасне суспільство виокремлює дитяче на рівні простору, речей, ігор, мистецтва, літератури і навіть кольорів. Ми знаємо не тільки те, які барви відносити до дитячих, а й те, які з них більше пасують хлопчиків, а які – дівчинці. Ці елементи сьогоднішнього образу дитинства є соціально сконструйованими, навіть такі, як безмежна материнська любов до своїх дітей, замилювання немовлям, пригадування дитячих років у пасторальних тонах тощо.

Попри дискусії про деталі, сьогодні немає сумніву, що сучасне дитинство – конструкт модерної доби. Засадничі зміни у його побутуванні в європейському суспільстві припали на останню третину ХVIII ст. Класичним прикладом слугує Франція, де тоді почало вибудовуватися розуміння того, що країна потребує відтворення населення. Зрештою і становлення демографії як науки сприяло появі нових економічних, філософських і суспільно-політичних поглядів на родинну сферу. Вони, своєю чергою, сформувавши запит на інтенсивне піклування про дітей, для поширення якого держава вирішила використовувати просвітницькі ідеї. З огляду на це виник дискурс посередників між державними демографічними інтересами і населенням. Основним з таких посередників став Жан-Жак Руссо з його концептом дитинства, представленим у романі «Еміль». Цей твір можна вважати символом змін, зокрема й того, як «реальна ситуація» відстає від просвітницької риторики. Такий розрив був особливо притаманний Російській імперії, що засвідчують деконструкції відповідної творчості літературних класиків та порівняння її з історичним контекстом. Та все ж зміни відбувалися, і стара модель дитинства поступово зникала.

Для історії України Просвітництво найперше асоціюється з інкорпорацією до Російської імперії, уніфікацією життя раніше автономних територій за імперським зразком, модернізацією. Можна довго сперечатися про успішність таких ініціатив у XVIII ст., але їх (не)втручання в родинне життя здатне слугувати мірилом успіху і глибини змін. Саме тому дитинство у ролі маркера побутування соціуму важливе для вивчення історії Гетьманщини. Окрім того, проблематика є актуальною й на емпіричному рівні. Діти, котрі становили значну частину тогочасного суспільства, залишилися «мовчазною меншістю» не тільки на сторінках джерел, а й у працях українських дослідників, адже останні вивчають козацьку добу переважно з погляду військової історії, біографістики, політичних та економічних перетворень, соціальної стратифікації.

Варто зазначити, що «дитяче» в тому чи іншому вигляді може бути наявним і в названих сферах, оскільки, скажімо, вивчаючи воєнні конфлікти, можна зважати й на загибель дітей або ж участь підлітків у військових формуваннях. Разом з тим дитинство в суспільстві Гетьманщини так і не стало предметом досліджень, що на тлі здобутків світової історіографії актуалізує нашу роботу. Її особливість полягає також у фокусуванні на писемних джерелах XVIII ст., тоді як наявні вітчизняні розвідки концентруються переважно довкола вивчення і тлумачення етнографічного матеріалу XIX – початку XX ст., тобто стосуються часу, коли в українському суспільстві почав формуватися модерний концепт дитинства. Таким чином ми працюємо з більш ранніми, доетнографічними джерелами і вперше вивчаємо дитинство в суспільстві Гетьманщини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах планових наукових тем кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: 1) «Соціально-демографічна історія України доби Гетьманщини» (2015–2017 рр., номер державної реєстрації 0115U002237); 2) «Дитина й дитинство у державно-правовому регулюванні, релігійних нормах та народних уявленнях середньовічної і ранньомодерної України» (2017–2020 рр., номер державної реєстрації 0117U004973). Окремі аспекти проблеми досліджено за грантової підтримки Міжнародної асоціації гуманітаріїв (короткотерміновий грант на 2010–2011 рр.). Дисертацію виконано у співпраці з Науковим товариством імені Шевченка в Америці (гранти 2014, 2016 рр. на дослідження за темами «Дитина перед лицем смерті: дитяча смерть і смертність у суспільстві Гетьманщини XVII–XVIII ст.» і «Наймит, учень та сирота: дитина поза власною родиною в суспільстві Гетьманщини XVII–XVIII ст.»).

Об'єктом дослідження є суспільство Гетьманщини.

Предметом дослідження є дитинство в Гетьманщині як біологічне та соціокультурне явище.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі аналізу писемних джерел комплексно і всебічно дослідити феномен дитинства, що функціонував у

суспільстві Гетьманщини XVIII ст. Для реалізації мети сформульовано такі **завдання**:

- проаналізувати стан розробленості проблеми в історіографії;
- з'ясувати особливості представлення дитини і дитинства у писемних джерелах Гетьманщини;
- простежити засади визначення дитячого віку і його періодизації, ґрунтовані на різних критеріях і підходах;
- визначити та проаналізувати основні демографічні показники, що є засадничими для вивчення вікової когорти дітей у структурі населення, родини і домогосподарства;
- дослідити особливості народжуваності, ставлення до бездітності, прокреації та пологів, а також висвітлити роль повитухи у появі малюка на світ та легітимації його народження;
- висвітлити акт хрещення дитини як складний комплексний ритуал, спрямований на включення новонародженого у локальну християнську спільноту; простежити «ідеальну» модель такого ритуалу та її практичні втілення, а також реконструювати можливі стратегії поведінки, пов'язані зі складниками хрещення;
- з'ясувати особливості дитячої смертності, ставлення суспільства Гетьманщини до смерті дитини та бачення посмертної долі її душі;
- дослідити найважливіші аспекти догляду за малолітньою дитиною, розглянути середовище її розвитку у перші роки життя (оточення, простір, матеріальну культуру);
- розглянути процеси соціалізації дітей працездатного віку у контексті наймитування, учнівства, домашньої праці;
- висвітлити особливості іншування дітей у контексті їхньої належності до специфічних дитячих мікрогруп населення Гетьманщини (байстрюки, сироти, жебраки, школярі тощо).

Хронологічні та територіальні межі дослідження охоплюють Гетьманщину, котра у XVIII ст. складалася з десятиох лівобережних полків. Ця територія, попри локальні включення спільнот греків, старовірів, російських військових тощо, мала етнічно й конфесійно гомогенне населення. Вона накладалася на межі Київської митрополії та Переяславсько-Бориспільської єпархії. Такі компактність і однорідність неабияк важливі для дослідження дитинства практично з «нуля». Адже, «зазіхнувши» і на Правобережжя, ми, наприклад, мусили б шукати відмінності унійної та православної церковних традицій у баченні дитини й родинного життя, чого за відсутності спеціальних розвідок істориків церкви зробити неможливо. Так само складно без відповідних напрацювань оцінити вплив урядових ініціатив Речі Посполитої. Щодо ширшої хронології, то глибшому зануренню у другу половину XVII ст. заважає відсутність облікових джерел, котрі дуже цінні для цього дослідження і, по суті, вводять дитину у поле зору історика. Загалом дитина стає помітною у такій документації, починаючи із 1720-х рр. після запровадження тотального церковного обліку населення (метричні книги,

сповідні розписи). Верхня хронологічна межа формально сягає 1781 р. – часу скасування полково-сотенного устрою й трансформації Гетьманщини у намісництва Російської імперії. Разом з тим це період великих модернізаційних зрушень та просвітницьких ініціатив, які в тривалій перспективі зумовили істотні суспільні трансформації. Додатково у дисертації використано матеріали XVII та початку XIX ст., а побутування дитинства розглянуто у більш широкому європейському контексті.

Методологічну основу дослідження становлять принципи системності, антропологізації та міждисциплінарності. Відповідно до них дитинство розглянуто як змінний конструкт, що є продуктом культурних та соціальних реалій конкретної історичної доби. У дослідженні використано низку загальнонаукових, спеціально-наукових і конкретно-проблемних методів. Зокрема, це квантитативні історико-демографічні методики та мікроісторичний підхід. Загалом уперше в українській історіографії до вивчення дитинства застосовано поєднання історії уявлень (з її схильністю до аналізу риторики) та набутків історичної демографії (з її нахилом до природознавчого дискурсу). Таким чином у контекст серійної історії вписано аналіз казусів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що **вперше:**

- здійснено аналіз писемних джерел Гетьманщини стосовно їхнього інформаційного потенціалу у відображенні різних аспектів дитинства;
- проаналізовано «дитячу» риторичну текстів, витворених «освіченою» культурою, та її співвідношення з практиками простолюду;
- на основі різних підходів і критеріїв з'ясовано вікові межі дитинства та його періодизації у баченні суспільства Гетьманщини;
- комплексно досліджено найважливіші явища в житті дитини у традиційному релігійному суспільстві (народження, хрещення, смерть);
- вивчено бачення цих явищ тогочасним соціумом, а також відповідні стратегії та ритуальні практики дорослих, пов'язані з народженням, хрещенням, похованням дітей;
- реконструйовано механізми соціалізації дитини в суспільстві Гетьманщини, зокрема й через найману працю, учнівство, перебування поза власною родиною;
- встановлено, що така соціалізація відбувалася через набуття навичок, контактів і певного символічного капіталу, що пояснює важливість дитячої праці ширше, ніж з позицій «експлуатації» чи економічної вигоди;
- актуалізовано питання ставлення до життя і смерті дитини, емоційної прив'язаності батьків до своїх нащадків, іншування байстрюків і дітей-жебраків, сприймання школярів та малолітніх сиріт;

отримали подальший розвиток такі проблеми:

- визначення основних демографічних характеристик населення Гетьманщини, що стосуються вікової когорти дітей (коефіцієнти

народжуваності, смертності, природного приросту, фертильності, індекс дитності, сезонність та річні коливання народжуваності і смертності тощо);

- вивчення соціалізації дитини з точки зору теорії life cycle service, запропонованої європейськими істориками для пояснення позаекономічних аспектів дитячої праці і наймитування;

- дослідження середовища та матеріального складника дорослішання дитини (дитячий простір і житло, одяг, іграшки тощо);

- вивчення впливу християнської моралі та релігійних норм на родинне життя в суспільстві Гетьманщини; взаємодія традиційного і новацій, насаджуваних державою «згори»; вплив Просвітництва та нових знань про природу людини на бачення дитинства;

- з'ясування особливостей функціонування специфічних дитячих і підліткових соціальних груп (школярі, учні ремісників);

- дослідження медичних уявлень суспільства Гетьманщини (дотичних до дитинства та дітонародження), акушерських практик, магічних дій, відповідних виявів народної побожності;

удосконалено:

- техніки роботи з писемними джерелами, методики інтерпретації їхніх даних під час вивчення родинного життя, історії повсякдення, соціальної та демографічної історії Гетьманщини;

- домінантне в історіографії бачення суспільства Гетьманщини як такого, що у XVIII ст. зазнавало тотального реформування «згори», уніфікації та істотних перетворень; наше дослідження показує родинне життя та дитинство сферами консервативними і найбільш стійкими до прямих втручань;

уточнено: низку демографічних коефіцієнтів, масив фактологічної інформації про дитинство і родинне життя представників окремих старшинських родин.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її результати можуть бути використані в процесі написання конкретно-проблемних та узагальнювальних праць з історії України XVII–XVIII ст., історичної демографії, історії Гетьманщини. Результати дослідження можна рекомендувати під час розроблення підручників для школи і закладів вищої освіти та навчальних курсів для гуманітарних факультетів, де вивчають історію України, історичну демографію, соціальну історію, історичну антропологію. Факти, судження й гіпотези автора дисертаційної роботи науковці можуть використати у дослідженні різних аспектів історії сім'ї, гендерної проблематики, вирішенні мікроісторичних питань.

Окремі положення дисертації введено у навчальний процес Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, зокрема під час розроблення авторської навчальної дисципліни «Родина і шлюб в історії України» та викладання курсу «Спеціальні історичні дисципліни».

Особистий внесок здобувача. На захист виносяться наукові положення та результати досліджень отримані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднено у доповідях на наукових симпозиумах, конференціях і семінарах міжнародного, всеукраїнського й регіонального рівнів, зокрема: Всеукраїнській науковій конференції «Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності» (Київ, 16 вересня 2010 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Історія повсякдення: “наукова територія”, методи дослідження, здобутки та перспективи в Україні» (Харків, 12–13 жовтня 2010 р.); Міжнародній конференції «Глиняна іграшка: історія, традиції, перспективи» (Опішне, 19–22 жовтня 2010 р.); XX, XXI, XXII міжнародних науково-практичних конференціях «Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні» (Київ, 2011, 2012, 2013 рр.); Всеукраїнських наукових семінарах «Проблеми освіти й освіченості в ранньомодерній Україні» (Київ, 24 січня 2012 р., 23 січня 2015 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини» (Київ, 15–16 березня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Джерела локальної історії: культурний побут городян XVIII – першої половини XIX ст.» (Київ, 29–30 травня 2012 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Кордони культур і культура кордонів: козацька Україна XVIII ст. та її сусіди» (Дніпропетровськ, 5–6 липня 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Суспільство Гетьманщини і Російська імперія» (Полтава, 23–24 вересня 2015 р.); Засіданні Харківського історико-філологічного товариства (Харків, 26 квітня 2016 р.); Міжнародному науковому конгресі ASEES-MAG summer convention «Images of the Other» (Львів, 26–28 червня 2016 р.); IV Міжнародних наукових Спаських читаннях (Ніжин–Батурин, 21–23 вересня 2016 р.); Науковому семінарі «Антропология історії середньовічного і ранньомодерного соціуму» кафедри класичних, візантійських і середньовічних студій Українського католицького університету (Львів, 3 жовтня 2016 р.); Науковому семінарі «Історія. Гендер. Сексуальність. Полтава» (Полтава, 1–2 березня 2017 р.); Міжнародній науковій конференції «XVII Кирило-Мефодіївські читання» (Харків, 11–12 травня 2017 р.); Міжнародному науковому семінарі «Родина і домогосподарство в Центрально-Східній Європі ранньомодерного часу» (Полтава, 12–13 жовтня 2017 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладені в одноосібній монографії, розділі колективної монографії, 33 наукових публікаціях, у т.ч. 19 статей, опублікованих у наукових фахових виданнях України (з них 7 включені до міжнародних наукометричних баз), 3 статті – у виданнях іноземних держав включених до міжнародних наукометричних баз.

Структура дисертації зумовлена проблемним принципом з урахуванням мети і завдань дослідження. Робота складається зі вступу, 9 розділів, висновків, 37 додатків (таблиці, рисунки та ілюстрації), списку джерел і літератури (680 позицій). Обсяг основної частини дисертації – 395 с., загальний обсяг дисертації – 507 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** визначено актуальність, названо держбюджетні наукові теми та грантові програми, у контексті яких виконано дисертацію. Вказано об'єкт і предмет дослідження, сформульовано мету й завдання, окреслено хронологічні та територіальні межі, описано методологічну основу та зазначено наукову новизну дисертаційної роботи. Також подано інформацію про апробацію результатів дослідження і структуру дисертації.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** представлено аналіз наукового доробку істориків домодерного дитинства, схарактеризовано інформаційний потенціал писемних джерел Гетьманщини для вивчення «дитячого», описано основні дослідницькі підходи та методологію.

У *підрозділі 1.1 «Історіографія проблеми»* подано аналіз основних тенденцій вивчення історії домодерного дитинства, а також огляд досліджень, засадничих для нашої дисертації. При цьому історіографію конкретних сюжетів представлено у відповідних підрозділах.

Загалом у розвитку історії дитинства виокремлюємо три основні етапи. Під час першого з них (кінець XVIII – початок XX ст.) проблемами дитинства системно зацікавилися європейські економісти та юристи¹. Важливо, що українські дослідники також працювали у річищі європейських тенденцій. Так, серед доробку тогочасних українських правників найвідомішими є роботи О. Богдановського та О. Кістяківського². Такі дослідження авторства економістів, соціологів, юристів вирізняються не лише прецедентністю, фактологізмом чи теоретизуваннями. Вони ввели в обіг спеціальні модерні наукові поняття й концепти, які почали використовувати дослідники традиційного суспільства з інших наук. Із середини XIX ст. до них долучилися етнографи, які вивчали широке й доволі універсальне для різних країн коло питань: родильну і поховальну дитячу обрядовість, ритуали й повір'я, пов'язані з вагітністю та доглядом за немовлятами, традиційні способи ранньої соціалізації, дитячу працю, матеріальну культуру дитинства, магичні практики. Українська етнографія дитинства теж розвивалася у європейському контексті, еволюціонуючи від народницького романтизму як «хобі» до професійних студій початку XX ст., з яких варто вирізнити дослідження авторства М. Грушевського і З. Кузелі, Н. Заглади³.

¹ Мальтусь Т. Опыт закона о народонаселении / пер. И. Вернера. Москва, 1895; Malthus, *Medicine & Morality: «Malthusianism» After 1798* / ed. B. Dolan. Amsterdam–Atlanta, 2000.

² Богдановский А. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого. Москва, 1857; Його ж. Молодые преступники: Вопрос уголовного права и уголовной политики. Санкт-Петербург, 1871; Кістяковський А. Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обозрением русских учреждений. Киев, 1878; Його ж. Детский и несовершеннолетний возраст (рукопис, ІР НБУВ. Ф. 61. Спр. 127).

³ Беньковській І. Повір'я і обрядности родын и крестын. *Киевская старина*. 1904. № 10. С. 1–3; Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской

Символом другого етапу у вивченні дитинства в традиційних суспільствах є поява у 1920-х рр. досліджень М. Мід. Вони показали, як культура впливає на соціалізацію дитини. Дитинство та юність у трактуванні М. Мід – явища, що їх суспільства конструюють по-різному, відштовхуючись при цьому від схожих біологічних передумов. Пізніше методи збирання інформації та висновки М. Мід зазнали нищівної критики антрополога Д. Фрімана⁴. Проте її дослідження і в наш час цінні тим, що в них авторка використала дитинство як маркер побутування соціуму і намагалася пояснити природу проблем сучасного їй суспільства у вихованні дітей, взаємин між батьками і дітьми, конфлікти поколінь.

Упродовж третього етапу, починаючи із 1960-х рр., до проблематики прикута масова увага істориків. У спеціальному історіографічному есеї Г. Каннінгом пояснив успіх історії дитинства дітоцентризмом сучасного суспільства, тобто «зовнішніми» стимулами. Натомість відомий теоретик історіописання П. Берк популярність подібних тем обґрунтував культурним релятивізмом, який виник під час антропологічного повороту та скасував поділ історичного поля на «центральне» і «периферійне». Цей релятивізм, на думку вченого, був істотною особливістю « нової історії » з її тотальним характером і міждисциплінарністю⁵. Найпомітнішою працею цього періоду є книга Ф. Ар'єса « Дитина і родинне життя за старого ладу », де дитинство розглянуто як змінний соціальний конструкт. На прикладі домодерної Франції показано, що одне й те саме суспільство може мати кілька моделей сприймання дитинства, які послідовно змінюють одна одну. Ар'єс показав, як упродовж століть малюк утрачає анонімність, дитинство постає як особлива стадія життя (XVI ст.), а сама дитина поступово переміщується з периферії уваги родини до її центру. Тоді ж почала формуватися і сучасна модель дитинства, основні підвалини якої було закладено вже у XIX ст. з появою масової освіти та специфічних суспільних інститутів, індустріалізацією, змінами правової свідомості, масовим друком відповідної літератури тощо. Важливо, що такі засадничі для конструювання дитинства явища, як родина, батьківська любов, ставлення до дитини, Ар'єс також не вважав сталими, вони

губернии. Приметы и поверья, относящиеся к беременности и к рождению детей. *Этнографическое обозрение*. 1897. № 1. С. 22–70; Сумцов Н. О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1880. № 11. С. 69–94; Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Зібрав Марко Грушевський. Обробив д-р Зенон Кузеля. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Т. VIII. Львів, 1906; Т. IX. Львів, 1907; Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. Київ, 1929.

⁴ Mead M. *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilization*. New York, 1928; Freeman D. *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge, 1983.

⁵ Cunningham H. *Histories of Childhood. The American Historical Review*. 1998. Vol. 103. Issue 4. P. 1195–1208; Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка: пер. з англ. Київ, 2010. С. 13–38.

змінювалися, трансформуючи образ дитинства⁶. Такі тези були затребувані тогочасними психологами. Найуспішніший із-поміж них – американський психоісторик Л. Демоз, автор дослідження «Еволюція дитинства». Науковець зобразив історичний розвиток цього явища як поступальний рух у зближенні батьків і дітей у міру того, як батьки пізнають своїх нащадків. Цей рух має шість умовних стадій (моделей): інфантицид (до IV ст.), режим відстороненості (IV–XIII ст.), амбівалентний (XIV–XVII ст.), режим нав'язливості (XVIII ст.), режим соціалізації (XIX – середина XX ст.). Говорячи про Демоза, варто згадати його ще і як упорядника збірника наукових есеїв про дитину і насильство від Середньовіччя до XIX ст.⁷

Новаторство Ар'єса полягало й у широкому колі використаних джерел: від літератури, щоденників і листів до епітафій, надгробних барельєфів, іконографії та картин. Учений поставив запитання, яких до того часу ніхто не формулював, цю заслугу визнають і його критики. Однією з найбільш відомих опонентів Ф. Ар'єса є медієвістка С. Шахар. Вона ґрунтовно проаналізувала середньовічні медичні праці, повчальну літературу, моральні трактати і зробила висновок, що Середньовіччя у виокремленні дитинства було навіть прогресивнішим, ніж суспільство раннього Нового часу. С. Шахар відшукала багато описів різних етапів дитинства, докази емоційної прив'язаності до дітей, акти турботи. Ще радикальнішим «віднайденням» дитинства вирізняється праця Л. Поллок «Забуті діти». У ній авторка вивчила кількасот щоденників, побачивши в них вияви батьківської любові, присутність немовлят, теплі родинні стосунки. На її думку, від XVI ст. й до нашого часу дитинство мало змінилося. Це означає, що, незалежно від культурної ситуації, в усіх суспільствах ставлення до дітей зумовлював біологічний інстинкт батьків за всяку ціну забезпечити виживання свого потомства. Дещо в іншому ракурсі Н. Орме написав дослідження «Середньовічні діти», у якому велику увагу приділив релігійній доктрині, зокрема тому, як церква сприяла формуванню моделі дитинства з власною культурою, відокремленою від дорослого світу⁸.

Чимало наступників Ар'єса прийняли його висновки, однак наголошували, що він присвятив роботу передусім вищим прошаркам населення, тому намагалися поглянути й на інші соціальні верстви. Характерним прикладом слугує колективний збірник праць Дж. Хендерсона і Р. Волла, який містить серію текстів про дитинство в бідному середовищі, сиротинцях, дитячих будинках. Життя дітей у незаможних родинах Британії описано в монографії Г. Каннінгема. Він розглядає цей сюжет, починаючи з

⁶ Ар'єс Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. Екатеринбург, 1999.

⁷ Демоз Л. Психоистория. Ростов-на-Дону, 2000. С. 14–86; DeMause L. The History of Childhood: The Untold Story of Child Abuse. Northvale, New Jersey, 1995.

⁸ Shahar S. Childhood in the Middle Ages. New York, 1990; Pollock L. Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500–1900. Cambridge, 1983; Orme N. Medieval Children. New Haven and London, 2001.

XVII ст. Наступне дослідження вченого значно ширше з погляду проблемності і хронології. Книжка «Винайдення дитинства» побачила світ у 2006 р. У ній висвітлено історію дитинства у Великобританії за 1500 років. Автор залучив великий масив різноманітних джерел: щоденники, автобіографії, картини, фотографії. Г. Каннінгем бачить дитинство не як універсальну річ, а як диференційовану залежно від етнічної належності, місця проживання, статі тощо. Він показує, як змінювалася межа між дитинством і дорослішанням упродовж століть, як нерівномірно відбувалися ці зміни, зокрема внаслідок масштабних історичних подій (наприклад війн) ⁹.

Дуже важливою є робота французької дослідниці Е. Бадінтер, котра показала, як зароджувалася материнська любов у сучасному розумінні. Вона починає дослідження з XVII ст., коли цієї любові не було, і простежує її появу з кінця XVIII ст. Авторка дуже вдало прослідкувала потужний вплив Просвітництва на формування нового концепту материнства й родини ¹⁰.

Концептуальні узагальнювальні праці, подібні до вказаних вище, окрім постановки питань, виконали роль інтелектуальної провокації та стимулювали дискусію і появу безлічі розвідок з історії дитинства, найвагоміші з яких уже стали основою відповідних бібліографічних описів та енциклопедичних видань ¹¹. Частина з таких досліджень зосереджена на більш глибокому вивченні окремих сторін дитинства та роботі з конкретними видами джерел. У цьому сенсі привертає увагу вивчення зображень, іконографії, матеріального світу дитинства, що обіцяє багато перспектив у застосуванні на українському матеріалі. Знаковою поміж студій, зосереджених на аналізові матеріального, є книжка К. Калверт, у якій авторка вивчає еволюцію матеріальної культури американського дитинства впродовж 1600–1900 рр. Зміни в наборі дитячих речей та їх використанні дали підстави для більш широких висновків про різні періоди ставлення до дитини в «західній» культурі ¹². Стосовно візуальної історії, то класикою також вважають дослідження А. Шорш та І. Вебер-Келлерманн ¹³. Поява подібних розвідок можлива унаслідок ретельної каталогізації артефактів і скупчення їх у спеціальних музеях. Першість тут має Музей дитинства в Лондоні з його колекціями матеріалів XVII–XVIII ст.

⁹ Poor Women and Children in the European Past / eds. J. Henderson, W. Richard. London, 1994; Cunningham H. The Children of the Poor: Representations of Childhood since the Seventeenth Century. Cambridge, 1992; Його ж. The Invention of Childhood. London, 2006.

¹⁰ Badinter E. Historia miłości macierzyńskiej. Warszawa, 1998.

¹¹ Безрогов В., Кошелева О. Детство и дети: начальная библиография. *Теория моды. Одежда. Тело. Культура*. 2008. Вып. 8. С. 37–60; Bowman V. Scholarly Resources for Children and Childhood Studies: A Research Guide and Annotated Bibliography. Toronto, 2007; Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society. Vol. 1–3. New York, 2003.

¹² Калверт К. Дети в доме: материальная культура раннего детства, 1600–1900. Москва, 2009.

¹³ Schorsch A. Images of Childhood: An Illustrated Social History. New York, 1979; Weber-Kellermann I. Die Kindheit. Kleidung und Wohnen, Arbeit und Spiel. Eine Kulturgeschichte. Frankfurt am Main, 1979.

Українські музеї таких системних колекцій домодерного часу не публікують. Єдиний виняток – ілюстрований каталог творів, що їх презентували на відповідній виставці зі збірок Львівської національної галереї мистецтв і Львівського національного музею імені А. Шептицького. Книжка цінна і як прецедент, і з погляду підходів до формування добірки ілюстрацій, однак у ній сконцентровано матеріал лише з одного регіону України. На жаль, ми не маємо спеціальних каталогів пам'яток і картин, котрі акумулювали б потрібну інформацію з різних музеїв усєї країни. Мабуть, найближчим до наших реалій успішним проектом такого спрямування є великий кольоровий, тематично структурований каталог «дитячих» зображень у колекціях польських музеїв. Він містить фахові вступні статті та розлогі мистецькі довідки про кожне зображення¹⁴. Прикладом практичної реалізації інформаційного потенціалу подібних збірок може бути добре проілюстрована книжка «Дитяче повсякдення, змальоване словом та образом» відомих польських дослідниць дитячої історії Д. Жоляндзь-Стшельчик і К. Кабачиньської-Лучак. У ній на основі багатої іконографії авторки трактують матеріальний світ дитинства Речі Посполитої. Українських істориків повинен надихати той факт, що їхні польські колеги починають виклад із нарікань на вкрай погану збереженість і збідненість візуальних джерел порівняно з матеріалами домодерної Франції. Однак дослідниці актуалізували великий комплекс зображень, якому, своєю чергою, можуть позаздрити історики Гетьманщини¹⁵.

Роботи польських колег традиційно слугують важливим орієнтиром для історика Гетьманщини, історія дитинства у цьому сенсі не виняток. Відповідні студії суспільства Речі Посполитої дають сприятливе тло для порівнянь, тлумачення спільного правового поля тощо. З-поміж них найпомітніші узагальнювальні праці належать авторству М. Деліматі та Д. Жоляндзь-Стшельчик. Вони акцентують на проблемі, на яку часто не зважали класики, – багатофакторному впливові християнства на все, що було пов'язане з дитинством. Польські історики нині загалом перебувають на етапі накопичення фактів. Це підтверджують теми досліджень великого збірника «Родинне коло у давні епохи. Дитинство». Поява таких спеціальних видань і тематичних випусків наукових журналів засвідчує зацікавленість проблемою в колі академічної історіографії та її активне розроблення. Дитяча тематика, скажімо, є важливим складником історико-демографічних досліджень¹⁶.

¹⁴ Діти і дітлахи. Образ дитини в мистецтві XVII–XX ст. / упоряд. Х. Береговська, О. Гулка. Львів, 2014; *The Child in the Painting from the 16th to the Late 19th Century in the Collections of Polish Museums*. The Wilanów Palace Museum, 2004.

¹⁵ Żołądź-Strzelczyk D., Kabacińska-Łuczak K. *Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*. Warszawa, 2012.

¹⁶ Delimata M. *Dziecko w Polsce średniowiecznej*. Poznań, 2004; Żołądź-Strzelczyk D. *Dziecko w dawnej Polsce*. Poznań, 2006; *W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo*. Warszawa, 2014; *Acta Poloniae Historica*. Vol. 79: *Childhood and Youth in Historical Perspective*. Warszawa, 1999; Gieysztorowa I. *Wstęp do demografii staropolskiej*. Warszawa, 1976; Kukło C. *Demografia*

Помітні напрацювання має і російська історична наука. Зауважимо, що ідеться не про виокремлення національної історіографії, а про те, що історія домодерного дитинства в Росії актуальна для дослідників Гетьманщини спільним корпусом джерел, аналізом ініціатив «згори» тощо. Не вдаючись у занадто дрібні деталі, згадаємо передовсім дві книжки, присвячені теоретико-методологічному аналізу вивчення дитинства в «минулому», – відому працю радянського вченого І. Кона «Дитина та суспільство» й узагальнювальне дослідження російського культуролога Д. Мамичевої «Дитинство – метаморфози культурного погляду». На нашу думку, обидва видання якнайкраще аналізують розробки радянських і російських істориків дитинства, вводячи їх у світовий контекст. З-поміж практичних розвідок, актуальних для нашого дослідження, назвемо колективний збірник «Малолітні піддані великої імперії» та монографію О. Кошелевої, в якій уявлення про дитинство в Росії XVI–XVIII ст. вивчено на основі спогадів та інформації автобіографічного характеру¹⁷.

Наша ранньомодерна історіографія подібних напрацювань не має. Загальні тенденції вивчення історії дитинства в українській гуманітаристиці докладно проаналізовано у статті Н. Марченко. Авторка робить висновок, що в Україні дитинознавчий дискурс і далі здебільшого зосереджується в межах педагогіки, психології та частково етнографії, а історія дитинства по суті відсутня. У цьому вона солідаризується з висновками Т. Орлової, яка розглядала історію дитинства як новий в Україні напрям соціальної історії, однак без помітних надбань. Ще радикальніше висловився дослідник В. Маслійчук, який констатував, що «історії українського дитинства не існує»¹⁸.

Ці узагальнювальні спостереження стосуються і предмета нашого дослідження, проте з певними обмовками. Так, наявні етнографічні праці загалом не сягають XVIII ст. Для історика-ранньомодерника вони стануть у пригоді, коли йтиметься про явища «довгої тривалості», які проникли з Гетьманщини у XIX ст. і далі. За нашими спостереженнями, сучасна українська етнографія (етнологія) в аспекті вивчення історії дитинства в цілому істотно не розвинулася й не надто різниться від згаданих робіт

Rzeczypospolitej przedrozbirowej. Warszawa, 2009; Liczbińska G. Umieralność i jej uwarunkowania wśród katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego Poznania. Poznań, 2009.

¹⁷ Кон И. Ребенок и общество (Историко-этнографическая перспектива). Москва, 1988; Мамычева Д. Детство – метаморфозы культурного взгляда. Таганрог, 2013; Малолетние подданные большой империи. Филипп Арьес и история детства в России (XVIII – начало XIX века). Москва, 2012; Кошелева О. Свое детство в Древней Руси и в России эпохи Просвещения (XVI–XVIII вв.). Москва, 2000.

¹⁸ Марченко Н. Автобіографія дитинства у межах біографічного дискурсу. *Українська біографістика*. 2012. Вип. 9. С. 90–109; Орлова Т. Історія дитинства – новий напрямок соціальної історії України. *Гілея: наук. вісник*. 2011. Вип. 47 (№ 5). С. 138–144; Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780–1796 рр. Харків, 2011. С. 20.

М. Грушевського, З. Кузелі та Н. Заглади. Цим аж ніяк не заперечується наявність важливих праць, спрямованих на деконструкцію «дітоцентричного» міфу, вивчення засадничих аспектів материнства, ігрової культури тощо¹⁹. Їхня бібліографія різноманітна. Та все ж необхідно зауважити загальне налаштування на «опис» і «переповідання» без концептуалізації в межах певної методології. Прикладом може слугувати відповідний «дитячий» том серії «Народна культура українців: життєвий цикл людини», важливий уже самою постановкою питання. Цінні для нас сюжети у збірнику почасти ґрунтуються на переказі творчості класиків другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема того-таки М. Грушевського²⁰. Щодо останнього, то показовою є ситуація з перевиданнями його книжки вже у ХХІ ст. Видання 2006 р. супроводиться ілюстраціями та модерними цитатами (про материнську енергетику чи одвічну любов до дитини), котрі суперечать самому тексту. А репринтне видання 2017 р. не має наукового апарату (окрім невеликих передмов)²¹.

Це означає, що сучасна українська етнологія має багато роботи і перспектив у царині вивчення дитини й у площині осмислення доробку М. Грушевського і З. Кузелі зокрема. Однак історики ранньомодерного часу такої роботи мають ще більше. Бібліографія праць, присвячених безпосередньо історії дитинства, мізерна, особливо якщо обмежити її Гетьманщиною. Фактично єдиний автор, котрий вивчав цю проблему, – В. Маслійчук. Його перу належить низка піонерських розвідок про вікові межі та матеріальний світ, дитячу й підліткову злочинність, дітовбивства. Тексти В. Маслійчука новаторські саме порушеними питаннями та спираються на ґрунтовне знання історіографії. Автор зробив чимало оригінальних висновків про особливості ставлення до дитини в патріархальному суспільстві, вплив Просвітництва й державної політики на бачення дитинства в Гетьманщині та Слобідській Україні. Ці розвідки надзвичайно важливі для нашого дослідження²².

¹⁹ Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа. *Социальная история: ежегодник. Женская и гендерная история*. Москва, 2003. С. 156–172; Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. Київ, 2009; Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). Київ, 1981; Щербак І. Діти в обрядах і віруваннях українців ХІХ – поч. ХХ ст. (статеві-віковий аспект традиційної культури): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2004.

²⁰ Народна культура українців: життєвий цикл людини. Історико-етнологічне дослідження: у 5 т. Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. Київ, 2008.

²¹ Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / упоряд Я. Левчук. Київ, 2006; Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. вид. 1906 р. Київ, 2017; Репр. вид. 1907 р. Ч. 2. Київ, 2017.

²² Маслійчук В. Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині ХVІІІ ст. *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 38–42; Його ж. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. ХVІІІ ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва). *Соціум*.

Щодо опосередкованого вивчення, то про дитину в контексті повсякдення козацької старшини йдеться у книжці О. Дзюби. Авторка проаналізувала значний масив епістоляріїв і щоденників на предмет згадок про членів родини, зокрема й дітей, звернула увагу на вияви емоцій, акти турботи тощо. При цьому розглядала представників елітарних кіл, адже простолюд залишався неписьменною мовчазною більшістю. Про дитину в Гетьманщині тією чи тією мірою згадували й автори історико-демографічних студій: О. Замура – вивчаючи смертність населення і ставлення до смерті, а Ю. Волошин – досліджуючи народжуваність. Його авторству належать і сюжети про принципи ім'янаречення дітей, дітозгубництво та підліткову працю під час наймитування²³. Останньому явищу також присвячена спеціальна розвідка В. Маслійчука²⁴. Важливим для розуміння дитинства у контексті правових колізій є дослідження Т. Гошко. Авторка ретельно проаналізувала присутність дитини у нормах магдебурзького права. Йдеться не тільки про правове регулювання, а і про світоглядні компоненти, котрі відображають закони, що діяли й у Гетьманщині. Ще один текст її авторства досліджує символіку «Саксонського зеркала», де говориться також і про вікові періодизації, успадковані з римського права та Святого Письма. Проблемі дитинства в контексті правової культури українського середньовічного суспільства присвячене дослідження Н. Крестовської²⁵. Зрештою

Вип. 5. Київ, 2005. С. 197–215; Його ж. Деякі відомості про ігри та іграшки для дітей у Слобідській та Лівобережній Україні в другій половині XVIII століття. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 6. С. 72–76; Його ж. Дитина та голодні роки (стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2008. № 5. С. 94–99; Його ж. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків, 2008; Його ж. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780–1796 рр. Харків, 2011; Його ж. Про «батьківство» і «материнство» на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 5. С. 21–26; Його ж. Спостереження про вбрання підлітка в Харківському намісництві (1780-ті – 1790-ті рр.). *Київська старовина*. 2010. № 5. С. 29–34; Його ж. Ставлення до дітей та підлітків у другій половині XVIII ст. (Лівобережна та Слобідська Україна). *Київська старовина*. 2009. № 1–2. С. 64–73.

²³ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ, 2012; Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ, 2014; Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ, 2016; Його ж. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава, 2005; Voloshyn Y. Servants in the Hetmanate Cities: The Case of Poltava City during the 1760–1770 s. *Journal of Family History*. 2017. Vol. 42. Issue 4. P. 369–380.

²⁴ Маслійчук В. До питання про дитячу та підліткову працю на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії: в 2 томах*. Т. I. Київ, 2012. С. 87–98.

²⁵ Гошко Т. Саксонське зеркало: символи й метафори. *Укр. іст. журнал*. 2017. № 2. С. 126–141; Її ж. Уявлення про дитинство у кодексах міського права в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. *МІКС*. 2017. № 2 (4). С. 37–56; Крестовская Н. Ребенок в контексте

оригінальний і дуже перспективний напрям вивчення дитинства і родинного життя пропонує стаття І. Нетудихаткіна про дітей на портреті Є. Журавко. Дослідження виконане на стику іконографії та біографістики й аналізує найменші деталі зображення та умови його створення²⁶. Оскільки сімейні портрети Гетьманщини нечисленні і не різноманітні сюжетно, то такий підхід видається перспективним. Найкраще з усіх можливих аспектів дитячого й підліткового віку в Гетьманщині вивчено проблеми освіти. Тут найважливіші напрацювання належать перу О. Посохової та М. Яременка, котрі дослідили особливості функціонування православних колегіумів Гетьманщини та Києво-Могилянської академії. Йдеться про значні соціально-історичні тексти, наявність котрих дає нам змогу безпосередньо не заторкувати проблему освіти, тим паче, що вона не була актуальною для більшості представників простолюду²⁷.

У підсумку зазначено, що світова історіографія дитинства в доіндустріальну добу ґрунтується передусім на поєднанні двох підходів. Перший використовує методологію соціальної антропології та демографії, другий заснований на традиціях культурної історії і приділяє увагу соціальним ролям, родинній поведінці, баченню таких явищ, як батьківство, смерть, дорослішання. Такі дослідження історії дитинства стали масовими унаслідок «антропологічного повороту» в історіописанні та почасти є складником наукової дискусії, спровокованої положеннями відповідної книжки Ф. Ар'єса. Українська історіографія донині практично не брала участі в цій дискусії.

У підрозділі 1.2 «Характеристика джерел» проаналізовано особливості джерельної бази дисертаційного дослідження, основними групами якої є: нормативно-правові акти, матеріали церковного і фіскального обліку населення, судова документація, наративні джерела, пам'ятки літератури, моралізаторства та релігійно-філософські твори. Їхні рукописні версії представлені насамперед у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Інституту рукопису НБУВ НАН України. Спільною ознакою таких джерел було непослідовне і непевне вживання понять, пов'язаних із дитинством, котрі без прямої вказівки на дитячий вік можуть призводити до неправильних тлумачень. Особливо це стосується текстів чи документів, які містять релігійні конотації, оскільки у релігійному дискурсі термін «младенцы» вживається і на позначення цілком дорослих учнів та послідовників Христа. Цю неоднозначність маркерів треба враховувати, надто коли йдеться про опубліковані джерела, адже там можуть з'являтися немовлята, про яких в оригінальній версії не згадувалося. Апеляції

правової культури середньовікового українського общества. *Малолетние подданные большой империи*. Москва, 2012. С. 29–46.

²⁶ Нетудихаткін І. «Живі» та «мертві» діти на портреті Євдокії Журавко 1697 р. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. 2011. С. 102–108.

²⁷ Посохова Л. На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків, 2011; Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків, 2014.

до дитячого віку слугували прийомами, коли потрібно було, наприклад, показати недосвідченість особи, продемонструвати жаль з приводу смерті родича тощо. У такому разі слова «діти» або «дитячий» у джерелі могли стосуватися дорослих нащадків і позначати родинні стосунки, а не вікові чи якісь інші характеристики людини. Ще однією засадничою особливістю є те, що джерела Гетьманщини репрезентують «минуле» крізь призму писемної культури, витвореної чоловіками. Навіть якщо йшлося про колізії, пов'язані з жінками та дітьми, їхніми арбітрами були чоловіки. Вони ж формували корпус писарів і канцеляристів, а отже, мали монополію на розповідь. Це також накладало свій вагомий відбиток.

Із *документів обліку населення* найбільш послідовно застосовано дані Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. (ф. 57 ЦДІАК України), що приваблює інформацією про дітей обох статей, дитячу працю, соціальні статуси, родинні моменти. Ми працювали з вибірками міського і сільського населення різних полків, які сукупно складаються із записів про понад 24 тис. мешканців Гетьманщини, що дало змогу зробити «поперечний зріз» соціально-демографічних характеристик суспільства. Інша важлива група облікових джерел – метричні книги (ф. 127 ЦДІАК України, ф. 1011 ДАПО), котрі дуже цінні для дослідника історії дитинства як наймасовіше джерело, що вводить дитину в поле зору історика XVIII ст. Ми використовували їх більше для «поздовжніх» зрізів, зокрема для визначення сезонності народжуваності й дитячої смертності. До того ж метрики стали основою серійних даних для вивчення хрещень. При цьому слід враховувати, що облікова документація у XVIII ст. так і не стала «дисциплінованим» джерелом. Для неї притаманні неточні вказівки віку фігурантів, імовірний недооблік дітей.

Цінною групою джерел є *нормативно-правові акти*, що діяли в Гетьманщині: Литовський статут, магдебурзьке право, «Саксонське зерцало», законодавство Російської імперії, «церковне право». Вони вказують на межу між нормальною і девіантною поведінкою, а також на деклароване ставлення держави (чи управлінців) до виходу за таку межу. Однак не слід забувати, що правова риторика часто буває надто далекою від практик.

Для заповнення цієї лакуни першорядну роль відіграють матеріали *судових та епитимійних справ*. Їхньою найпершою перевагою є велетенська кількість і різноманіття. Стосовно Гетьманщини такі джерела найбільш концентровано представлені у фондах ЦДІАК України: сотенних, полкових канцелярій, полкових і гродських судів (ф. 64, 74, 81, 95, 101, 105, 110, 1726), Генерального військового суду (ф. 56), Другої Малоросійської колегії (ф. 54), Київської консисторії (ф. 127), інших фондах. Їхніми особливостями є те, що дитина з'являється на сторінках подібної документації значно рідше за дорослих. Вона не була свідком, вартим довіри, її мову передано словами і поняттями дорослого чиновника. При цьому окремі судові справи мають істотний потенціал для антропологічного прочитання. Вони описують місце подій, коло учасників, транслюють різні версії подій, містять інформацію про

емоційну сферу. У низці випадків «другорядні» обмовки джерела набагато важливіші за сам описаний казус.

Наступна важлива група – *нарративні джерела*. Їхнє використання у нашій роботі різнопланове. Записки та мемуари іноземців (П. Алеппського, Д. Крмана, К. Гільдебранда) застосовано переважно для ілюстрування того, як формуються уявлення про ставлення певного соціуму до дитини зі «сторони». Мандрівники бачили суспільство Гетьманщини крізь призму власних культур, відділених від об'єкта опису ментальними та географічними кордонами. Частіше ми послуговувалися епістоляріями, щоденниками й автобіографічними творами «місцевого» походження (авторства П. Апостола, Я. Марковича, М. Ханенка). Ці джерела добре відомі історикам Гетьманщини, вони широко цитовані й фігурують у багатьох дослідженнях за винятком щоденника Кирнецьких. Останній, окрім порівняної новизни, вирізняється тим, що належить перу парафіяльних священиків²⁸. Важливим джерелом є твори автобіографічного характеру. Їхні автори, слідуючи канону, опис свого життя починали з пригадування дитинства. З такими текстами слід бути обережними, адже ми почасти маємо справу з вибіркоким пригадуванням або ж узагалі з картиною дитинства, витвореною спеціально для майбутнього читача. Найвідоміший з них – стислий автобіографічний твір І. Турчиновського. Не менш цікаві спогади І. Тимковського та І. Острозько-Лохвицького. Останній змалював дорослішання нащадка бідного старшинського роду, змушеного працювати разом із простолюдом. Дуже цінними є спогади С. Капніст-Скалон, унікальні тим, що описують дитинство дівчинки. На жаль, попри свою популярність, мемуари та щоденники Гетьманщини майже не вивчені з погляду антропології письма. Мало враховуються джерельні пастки і можливості цього жанру, зокрема те, що європейські щоденники спочатку виникли як книги доходів та видатків і лише з часом набули інтимного характеру. Такі трансформації пов'язані зі зміною ставлення до часу, витворенням нової особистості, проте вони не відбувалися одночасно. Тому, якщо такі тексти в Гетьманщині не надто далеко відійшли від торгових книг або ж становили певний ґатунок «бухгалтерії минулого» для обліку позитивних і негативних знаків, то відсутність тут емоцій, пов'язаних із дитинством та родинним життям, ще не означає беземоційності їхніх авторів.

Емоції та оцінні судження природно притаманні іншій групі джерел – *пам'яткам літератури, моралізаторствам і філософським творам*. Описуючи певні явища чи ситуації, автори висловлювали особистісне ставлення до них, давали рекомендації до дій. Фігурування дитини в таких текстах потребує спеціальних фахових досліджень. Ми ж використали їх передусім для того, щоб доповнити інші джерела і передати «атмосферу доби». Тут найбільше уваги приділено творчості К. Зіновіва – мандрівного

²⁸ Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священиків Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.) / упоряд. та вступна стаття І. Ситого. Чернігів, 2006.

священика та поета початку XVIII ст. Його велика збірка повчальних віршів і народних приказок відображає різні аспекти життя (зокрема й родинного) населення Гетьманщини. Вона приваблює своєю універсальністю, наближенням до популярної культури, а головне – великою кількістю віршуваль, дотичних до теми дитинства. У схожому стилі написано сатиричні вірші І. Некрашевича. Творчість Зіновіїва і Некрашевича є таким собі містком між «популярною» та «освіченою» культурами. Із витворів останньої в цій роботі найбільше проаналізовано тексти І. Гізеля, П. Могили, Ф. Прокоповича. Вони, з одного боку, формували ідеальні моделі родинних відносин і поведінки щодо дитини, а з іншого – пояснювали необхідність певної норми.

Допоміжний характер для нашого дослідження мали лікарські та господарські порадики, описи чуд, етнографічні дані XIX ст. Про ці та інші джерела докладно йдеться у відповідних підрозділах дисертації.

У підрозділі 1.3 «Методологічні засади дослідження» представлено методологічну основу дисертації та описано методи роботи з джерелами. Загалом дослідження здійснено на основі поєднання двох підходів: перший застосовує методологічні надбання соціальної історії та історичної демографії, другий виходить із традицій культурної історії та приділяє увагу соціальним ролям, родинній поведінці, уявленням про такі явища, як дитинство, батьківство, дитяча смерть, природа дитини, дорослішання. З огляду на це дисертація ґрунтується на принципах системності, антропологізації та міждисциплінарності. Відповідно до них дитинство вивчається як змінний конструкт, що є продуктом культурних і соціальних реалій конкретної історичної епохи. Разом з тим теорія аграрного традиційного доіндустріального суспільства розглядає тогочасний соціум і як біологічну популяцію, регульовану механізмами смертності та залежну від природних умов. Саме біологічний складник істотно впливав на народжуваність, смертність тощо. Дисертація значною мірою спирається на концепт *life cycle service*, запропонований сучасними європейськими істориками. Відповідно до нього проміжки життя дитини, передусім наймитування, вивчаються як тимчасові етапи соціалізації. Таким чином, ми розширили контекст вивчення дитячої праці та перебування в чужих родинах у позаекономічну площину. Це дало змогу розглядати певні періоди життя дитини і підлітка як час набуття соціального капіталу, навичок, установа зв'язків, ініціацій тощо.

Сучасні методики не дають можливості написати суто «дитячої» історії Гетьманщини, і річ не лише в пізнавальних обмеженнях чи особливості джерел. Так само, як дослідники смерті говорять про дії живих людей, історики домодерного дитинства концентруються передусім на результатах дій та уявленнях дорослих. Це закономірно для суспільства, котре не відсепарувало дитячу культуру від дорослого світу. Там, де це вдавалося, ми максимально намагалися спрямовувати фокус дослідження на представників «популярної» (народної) культури, для якої характерні усна передача знань і «народна побожність». Цього фокусу дотримано не скрізь як через те, що основними творцями писемних джерел Гетьманщини були носії «вченої

культури» («*literatus*», грамотні), так і через бажання поглянути на взаємодію між «високим» і «народним» у формуванні уявлень про дитинство.

У другому розділі «**Вікові межі дитинства в суспільстві Гетьманщини та його періодизації**» вивчено особливості бачення суспільством Гетьманщини віку дитинства і його структурування.

Підрозділ 2.1 «Вік дитинства у правових та релігійних нормах» сконцентований на формалізованих у «писемній» формі (себто офіційних) підходах до визначення дитячого. Зроблено висновок, що у цій площині чинні в Гетьманщині правові норми, успадковані від Речі Посполитої, і «нове імперське» законодавство були суперечливими. Законотворці пов'язували дорослішання з набуттям повної кримінальної відповідальності, отриманням повних майнових прав, можливістю вступу у шлюб. Загалом це доводилося на 17–18 років для хлопців і 13 років для дівчат. Разом з тим правова культура тлумачила дитинство дещо ширше. Так, дитина отримувала певний набір прав уже в утробі матері, а верхня межа дорослішання прив'язувалася до можливості обіймати певні посади і сягала 21–25 років. При цьому практичне трактування цих норм тогочасним судочинством дискримінувало дитину. Релігійна доктрина була більш сталою і консервативною у визначенні та структуруванні дитячого віку. Зasadничими для неї вважали настання «церковної дієздатності» (7 років) та досягнення мінімального шлюбного віку (14/15 років для хлопців і 12/13 років для дівчат). Саме церковні практики (наприклад, залучення дитини до сповіді) стали першими сферами, в яких ідеальні уявлення «вченої» культури про дитячий вік мали практичне застосування поміж простолюду. Найважливішим у цьому контексті був семирічний віковий рубіж. Загалом «писемні» практики структурування дитячого віку ґрунтуються на нумерологічних принципах, запозичених з римського права та Святого Письма. Цим пояснюється їхня схематичність. Утім учена культура Гетьманщини вже стояла біля джерел нового структурування часу і віку, а також конструювання нового концепту дитинства. Представники цієї культури були носіями специфічних точних слів для опису різних стадій дорослішання і потроху поширювали їх вживання на рівень традиційної культури. Це відбувалося тоді, коли йшлося про освіту, судочинство, розпоряджання майном, шлюбні практики, але гальмувалося у площинах праці, наймитування, перебування поза родиною, виокремлення дитячого простору.

Підрозділ 2.2 «Суспільні практики і вікові періодизації» присвячений неформалізованим, практичним підходам до виокремлення дитячого та маркування дорослішання. Йдеться насамперед про «зовнішні» зміни, як-от фізичний розвиток (тілобудова, вторинні статеві ознаки, голос тощо), одяг (переходи від універсальної сорочки до статево диференційованого дорослого одягу). Важливим поняттям тут слугує «активний вік», критеріями якого є висока мобільність, виконувана робота, статева зрілість, можливість зачаття та народження. З погляду історичної демографії межа між дитинством та активним віком у Гетьманщині доводилася на 15 років, що загалом

відповідає європейським реаліям. Визначальним кроком до набуття особою статусу дорослого і повноцінного члена соціуму був шлюб. На практиці населення Гетьманщини укладало перші шлюби істотно пізніше за мінімальний дозволений вік. Чоловіки зазвичай робили це у 23–25 років, а жінки – у 19–22.

Третій розділ «Основні демографічні характеристики дитячої вікової когорти» через призму демографічних показників розглядає присутність дітей у структурі соціуму та родини. У *підрозділі 3.1 «Діти у статеві-віковій структурі населення Гетьманщини»* на основі даних Генерального опису встановлено, що суспільство Гетьманщини було дуже молодим, однак, попри стереотипні уявлення, діти (віком до 14 років включно) становили другу за чисельністю вікову групу з показником 41,5 % у селах і 32,7 % у містах. Це означає, що сентенції про надзвичайну багатодітність суспільства Гетьманщини є радше бароковими та романтизованими метафорами. Однак мінімум четверо з десяти мешканців Гетьманщини були дітьми, себто в 1760-х рр. їх тут налічувалося понад 818 тисяч з близько 2 мільйонів мешканців. Вікова структура дитячої когорти була неоднорідною. Вона визначалася механізмами смертності та засвідчує чутливість до дії природних чинників (посух, неврожаїв, спалахів епідемій тощо). Статеве співвідношення було близьким до ідеальної моделі, при цьому у сільському населенні спостерігається незначна перевага хлопців, а у містах – дівчат, що було зумовлено міграціями та різною мобільністю. Ще одне важливе порушене у підрозділі питання – відмінне ставлення до дітей різних статей, котре визначалося особливостями функціонування традиційного аграрного суспільства та релігійним світоглядом. Попри глибоку патріархальність такого суспільства, серйозних підтверджень істотно більшої «цінності» хлопчиків для нього ми не зауважили.

Дані *підрозділу 3.2 «Дітність родин, фертильність і плідність»* допомагають скоригувати стереотипні уявлення про тотальну багатодітність родин Гетьманщини. Почасті бачення цього аспекту ґрунтуються на неузгодженому вживанні найважливіших понять («дитина», «багатодітність» тощо), різних підходах до вибору джерел та їх тлумаченні, ідеологізації минулого. За нашими дослідженнями, у середньому на одну жінку фертильного віку в Гетьманщині доводилося 1–2 дитини віком до 14 років. Найпоширенішими родинами з дітьми були такі, що мали 2–3 дитини. При цьому жінки в Гетьманщині за своє життя в середньому народжували 4–7 дітей, з яких більша частина помирала малолітніми. Це, поряд із дорослішанням дітей, знімало можливе економічне навантаження з родин, котрі одночасно мали стільки малолітніх дітей, скільки могли прохарчувати, виростити й доглянути, але в середньому – 1–2. Зіставлення індексу дітності та загальної народжуваності показують функціонування соціуму як біологічної популяції, чисельність дітей у котрій регулювали механізми смертності, шлюбний вік, соціальні чинники. Ці механізми діяли таким чином,

щоб співвідношення «працівників» і «їдців» залишалось оптимальним для відтворення за наявних тоді ресурсів і можливостей.

Четвертий розділ «Особливості репродуктивної поведінки населення Гетьманщини» присвячений прокреації. Насамперед ідеться про її надзвичайно важливе значення для глорифікації батьків у Гетьманщині (*підрозділ 4.1 «Значення прокреації та неспроможність до народження»*). Прагнення продовжити рід мало не тільки біологічне чи економічне, а й глибоке релігійне та соціальне підґрунтя. У патріархальному суспільстві від повноцінного чоловіка очікували виконання ролі батька, а відповідальність за відсутність дітей частіше покладали на жінку. Цьому сприяли і класичні біблійні сюжети про бездітні пари, які були скомпоновані за традиційною схемою: жили собі вони, його дружина була неплодна, однак Бог винагороджував чоловіка за його праведність потомством. Такі міркування бачимо у практиках лікування безпліддя, справах про розлучення. Вважається, що бездітними залишалися близько 5 % шлюбів, тому такі пари були добре помітними на тлі родин з дітьми, тож могли зазнати іншування або ж маргіналізації. Уникнути їх, бодай частково, можна було, взявши «на вирість» дитину, учнів, малолітніх наймитів тощо. Це пов'язано як з механізмами глорифікації, так і з потребою у домінуванні, притаманною патріархальному суспільству.

У *підрозділі 4.2 «Народження дитини»* проаналізовано народжуваність, особливості акушерських практик, а також висвітлено роль повитух у появі малюка на світ і легітимації його народження. Встановлено, що суспільство Гетьманщини не практикувало контрацепцію, принаймні настільки, щоб істотно знизити народжуваність. Остання була надвисокою (40–60 %), однак значно нижчою за «біологічний максимум». Число народжень знижувалося унаслідок подовження періоду лактації, порівняно високого віку вступу у перший шлюб, недоїдань, хвороб і смертності породіль, удівства, тривалої відсутності котрогось із членів подружжя. Народжуваність у Гетьманщині мала виражену сезонну циклічність, яка більше корелюється з господарським циклом та сезонністю шлюбів, аніж із календарем церковних постів, що коригує стереотипні уявлення про побожність населення Гетьманщини.

Кожна вагітність і пологи були важким випробуванням для жінки, що засвідчує риторика відповідних текстів, а також рецепти на випадок можливих ускладнень, представлені у лікарських порадиниках. Ці поради та практичні дії повитух свідчать, що в Гетьманщині «акушерство» акумулювало, окрім предметного досвіду, також релігійні та традиційні уявлення своєї доби. Професійна медицина ще ніяк не впливала на діяльність повитухи, котра мала особний статус у тогочасному соціумі, що простежується через побутування відповідних маркерів («баба») в облікових джерелах, судових справах, текстах релігійного характеру. Ця мікрогрупа населення рекрутувалася переважно з незаможних осіб середнього і старшого віку. Вочевидь, якихось істотних перешкод для бабування не було. У парафії священників Кирнецьких тільки за один рік у ролі повитухи побувала як мінімум кожна десята доросла жінка.

Усе ж серед них чітко виділяються найбільш затребувані. Їхня роль не зводилася лише до «медичних» практик, адже передбачала також ритуальні складники легітимації пологів і введення новонароджених у соціум.

У **п'ятому розділі «Хрещення дитини»** розглянуто акт хрещення як складний комплексний ритуал, спрямований на включення новонародженого у локальну християнську спільноту. У *підрозділі 5.1 «Процедура хрещення»* простежено «ідеальну» модель такого ритуалу та її практичні втілення у конкретних випадках, а також видатки, пов'язані з цим таїнством. Крім того, важливим завданням є визначення інтервалу між народженням і хрещенням, однак специфіка метричних книг Гетьманщини не дає цього зробити точно. Можна обережно стверджувати, що старшина намагалася хрестити своїх нащадків через тиждень після народження, а простолюд витримував більшу паузу (два тижні – місяць). При цьому офіційна церковна доктрина повчала не затягувати з хрещенням, щоб дитина перебувала під покровительством янголів, а у разі смерті потрапила до раю. У підрозділі також проаналізовано комплекс вітальних листів, котрі, попри різних авторів та адресатів, написані за схожими шаблонами, відповідно до канонів риторики та поезики. Їхнє побутування, поряд зі звичаєм надсилати «родинний хліб», засвідчує публічний характер і соціальну значущість хрещення як важливої форми комунікації між профаним і божественним, а також між соціальними групами чи індивідами. До важливих засобів такої взаємодії належали відповідні подарунки (хліб, узвар тощо), котрі допомагали вибудовувати і посилювати міжособистісні взаємини.

На вибудовування таких стосунків був спрямований і «інститут» кумівства (*підрозділ 5.2 «Хрещені батьки та “інститут” кумівства»*). Хрещені батьки були обов'язковими учасниками правильного хрещення. Їхня роль визначалася як звичаями, так і канонічним правом. Вважалося, що вони набувають духовного зв'язку з похресниками, повинні їм допомагати у житті та повчати. Показово, що відповідний пласт фольклору про кумівство у XVIII ст. не згадує про самих похресників, барвисто змальовуючи кумів як друзів по чарці, натякаючи на близькі стосунки між кумом і кумою, «стрибання у гречку» тощо. Вочевидь, у цьому складнику хрещення дитина відходила на другий план, а більше йшлося про життєві стратегії дорослих, зокрема можливість установити нові зв'язки або ж поглибити наявні. У такому ракурсі «інститут» кумівства в Гетьманщині виходив далеко за канонічні межі, від побутового рівня сягаючи функціонування політичної системи. Потреба в таких інтегративних механізмах мусила бути значною вже з огляду на мобільність населення й іншування «чужих». Ритуальне рідство у цьому разі давало змогу компенсувати відсутність кривної спорідненості та стати «своїм» для членів певної локальної спільноти.

Важливим складником хрещення було ім'янаречення (*підрозділ 5.3 «Вибір імені»*). Згідно з усталеним алгоритмом за день-два до хрещення запитувати ім'я приходила баба. Наймення давалося за святцями на певний день на честь конкретного святого. При цьому церква пропонувала широкий

вибір канонічних імен, однак на практиці використовували досить обмежену кількість наймень, у виборі яких парохі не мали жорсткої прив'язки до дати народження чи хрещення. Вибір імені дитини залежав від священика, котрий, утім, мусив зважати на запити своєї пастви. Такі запити функціонували в системі народної побожності й корелювалися з популярністю в Гетьманщині культів певних святих і могли мати особливості на рівні локальних спільнот, соціо професійних груп тощо. Ці моменти разом із сезонністю хрещень та особливостями діловодства зумовили повторюваність імен у відповідних розділах метрик, коли підряд іде кілька Василів, Варвар, Катерин тощо. Загалом 51 % чоловіків і 57 % жінок були носіями десятка найпоширеніших у Гетьманщині імен. При цьому чоловічий іменник був удвічі більшим за жіночий, що відображає маскуліність пантеону християнських святих.

У шостому розділі **«Дитяча смертність і сприймання смерті дитини»** проаналізовано механізми смертності й особливості поховального церемоніалу. При цьому смерть, згідно з концепцією М. Вовеля, розглянуто в контексті «вертикальної» історії, яка рухається знизу вгору, від демографії до уявлень та емоцій. У підрозділі 6.1 *«Дитяча смертність у світлі історико-демографічного аналізу»* встановлено, що абсолютна більшість смертей у Гетьманщині (понад 50 %) доводилася на дітей віком до 14 років. Лише 46 дітей зі 100 охрещених доживали до 5-річного віку. При цьому метричні книги майже зовсім не фіксували неонатальний сегмент смертності (малюки віком до 28 днів). Дитяча смертність мала яскраво виражені річні та сезонні коливання. Вони засвідчують вплив природних чинників: посух, недородів, нальотів сарани, спалахів епідемічних хвороб, змін температури, якості води. Найбільш небезпечним був квітень, що пояснюється сплеском інфекційних хвороб, перенесених комахами, погіршенням якості їжі та збідненим раціоном. Багато дітей помирало у серпні, що пов'язано з харчовими отруєннями, спекою та погіршенням якості води. Сплеск смертності у жовтні зумовлений похолоданням і необхідністю перебувати у тісному просторі хати, де будь-яка інфекція передається миттєво.

Демографічні реалії та особливості бачення дитини знайшли своє відображення у її похованні (підрозділ 6.2 *«Особливості поховального ритуалу»*). Відповідно до канонічних вимог дітей віком до семи років мусили ховати за спеціальним обрядом як безгрішних, а семирічних і старших – так само, як і дорослих. Неохрещені діти не мали права на поховання на цвинтарях за християнським каноном. Охрещених мусили ховати на цвинтарях, де простежуються відповідні «дитячі» кутки, утім священики масово допускали поховання дітей у садках, «на могилках» тощо. Загалом поховання неповнолітніх могли відбуватися спрощено, оскільки дитина була менш «цінною» для рідні, потребувала менших зусиль щодо спасіння душі, її похорон і поминання менше оплачувались.

Розуміння поховального ритуалу носіями народної побожності могло відрізнитися від канонічного бачення. Якісь дії узагалі робили неусвідомлено, «бо так треба», або ж виходили зі сприймання дитячої смерті загалом

(*підрозділ 6.3 «Ставлення до смерті дитини»*). Велетенська дитяча смертність і автоматичне потрапляння дитячої душі до раю знімали гостроту смерті, робили її звичною. Однак відома теза «Бог дав, Бог узяв» радше пасує колективному ставленню «зі сторони», адже соціум мав небагато підстав перейматися смертю одного з найменших своїх членів. На індивідуальному рівні коректніше говорити про фаталізм, а не тотальну байдужість. Відтак ставлення до смерті дитини було радше амбівалентним і в конкретних випадках залежало від багатьох чинників: віку дитини, того, охрещена вона чи ні, обставин смерті тощо.

Сьомий розділ «Малолітня дитина та її життєвий світ» присвячений середовищу розвитку дитини у перші роки життя. У *підрозділі 7.1 «Особливості догляду за немовлям»* увагу сконцентровано на практиках простолюду і заможних осіб. Констатовано, що навіть старшина з її фінансовою спроможністю не користувалася послугами професійних няньок, віддаючи своїх дітей під опіку слуг літнього віку або ж наймаючи «бабу» з-поміж місцевих мешканців. У середовищі простолюду догляд за найменшими дітьми міг входити до кола обов'язків наймичок. У більшості випадків цим займалися родичі літнього віку, а найперше – дещо старші діти (враховуючи домінування двопоколінної родини). Такі доглядачі не завжди справлялися зі своїми обов'язками, тому немовлята почасти потерпали від недогляду, ставали жертвами нещасних випадків. Багато казусів, пов'язаних з неповнолітніми, починаються з того, що діти без дорослих перебувають у незамкненій хаті. Водночас малюк мав широке і змінне коло спілкування, що сприяло його соціалізації та психологічній стійкості до відсутності батьків, зокрема їхньої смерті.

На соціалізацію дитини істотно впливали особливості використання простору, які досліджено в *підрозділі 7.2 «Домашній простір і маленька дитина»*. Суспільство Гетьманщини не практикувало чіткої сегментації домашнього простору на місця для сну, життєдіяльності, гри, праці, перебування дітей. Цьому заважали планування і розміри хат, на жилу частину котрих доводилося 15–18 м². Водночас у хаті можна виокремити найбільш підхожі для дітей місця, як, наприклад, піч. Співмешкання у тісному середовищі призводило до швидкого поширення інфекційних хвороб та дитячої смертності. Разом з тим немовля перебувало «на очах», воно було занурене в мовну сферу багатьох дорослих і дітей, котрі говорили між собою, цим залучаючи малюка у свою розмову. У ранньому віці дуже потрібно чути діалоги, слова, репліки, адже вони сприяють повноцінному психологічному розвитку та входженню в соціум. У позадомашньому середовищі також не існувало місць, котрі дорослі спеціально виокремлювали чи облаштовували для дітей. Певні елементи цього простору перетворювали на дитячі самі діти, використовуючи їх для гри або інших форм діяльності. Прикладом подібних локацій є смітники, на яких можна було знайти шматки тканини, уламки посуду тощо. Діти також могли проводити час у лісі, на пасовищах, біля річки тощо. Це було пов'язано, окрім власне ігрових практик, із включенням дитини

в господарство, зокрема з випасанням худоби, збиранням ягід, грибів, хмизу, виловом риби. Прикметно, що дитинство всіх без винятку малят у доіндустріальний час минало у тісній взаємодії з тваринами.

У підрозділі 7.3 «Матеріальний світ дитинства» вивчено дитячі речі, набір яких у Гетьманщині був доволі обмеженим. Власне, винятково дитячими речами можна назвати передусім колиску та сповивач, використання котрих було універсалиєю для ранньомодерного часу. Писемні джерела надзвичайно скупі згадують одяганки найменших дітей, вказуючи на сорочку як основний одяг дитини приблизно до семи років. Досягши цього віку, діти відповідно до статі отримували зменшені копії дорослого одягу, що було зумовлено й релігійними уявленнями. Саме вивчення такого переходу надихнуло Ф. Ар'єса застосувати метафору «маленький дорослий» щодо дитини у домодерному суспільстві. Вважаємо, що цю метафору можна вживати й у контексті суспільства Гетьманщини, де прикметними рисами одягу менших його членів були зношеність і розміри «з чужого плеча», а не якісь специфічні дитячі барви, крій чи пошив.

Традиційно дитячими речами вважають також іграшки. Ця сфера в Гетьманщині ще не була комерціалізована. Суспільство не знало іграшкової індустрії, котра у гонитві за прибутками змінювала ігрові практики. Відтак іграшки виготовляли з природних матеріалів або ж вони були речами «другого порядку», як крем'яхи. У Гетьманщині діти й дорослі мали спільні розваги, що було характерним і для всієї ранньомодерної Європи. Тому низка забав та іграшок вирізнялися консерватизмом, стійкими традиціями, частина яких перейшла у ХІХ ст. і далі функціонувала у ХХ ст. У цей самий час за посередництва дорослого світу в дитячу культуру «старої України» починають потрапляти і нові речі.

У восьмому розділі «Дитяча праця та соціалізація дитини» розглянуто один з найважливіших складників зростання дитини в Гетьманщині. У підрозділі 8.1 «Робота в домашньому господарстві» простежено поступове залучення дитини до домашніх робіт, появу перших гендерних опозицій (нянька/підпасок), розширення кола обов'язків. Ці моменти були маркерами дорослішання і елементом соціалізації. Участь у таких роботах передбачала використання мініатюрних, але справжніх знарядь праці, визначальною особливістю яких є функціональність і наявність практичного результату. Зорієнтованість на результат засвідчують і антропологічні дослідження цвинтарів Гетьманщини, які констатують патології дитячих кістяків, що виникли внаслідок значної фізичної роботи та регулярних перевантажень дітей віком 9–14 років. При цьому існували й гендерні відмінності. Спрацьованість жіночого хребта спричинювали виражені статичні навантаження (тривале стояння, сидіння в одній позі тощо), чоловічого – підйом вантажів і травми.

Основну увагу в розділі приділено дитячій праці за межами власної родини (підрозділ 8.2 «Дитина та її праця за межами власної родини»). Як свідчать облікові джерела, майже 20 % дітей віком 5–14 років у містах

мешкали не зі своїми батьками, а у віці 13–14 років практично кожна друга міська дитина жила за межами сім'ї. Ідеться переважно про учнів ремісників та наймитів. Це явище у дисертації розглянуто з точки зору концепту *life cycle service*, що трактує найми чи службу в європейському доіндустріальному суспільстві як тимчасовий період життя індивіда, після якого *serve* засновує власне господарство або повертається у батьківське, а також отримує новий соціальний статус. У такому ракурсі наймитування чи учнівство постає не як щось постійне, доконане, а як один з етапів життя людини, значущий елемент соціалізації. Цей етап життя давав можливість вижити, отримати певний соціальний капітал, набути матеріальних ресурсів, необхідних для переходу в наступний період життєвого циклу (шлюб, заняття ремеслом, повернення у власне домогосподарство).

Наймитування й учнівство в дисертації розглянуто окремо. Ці два явища різнилися, і джерела XVIII ст. їх чітко розмежовують. Наймана праця була прерогативою дівчат, їх у цій соціальній групі налічувалося удвічі більше, ніж хлопців. Діти починають маркуватися наймитами з віку 6–7 років, а масове наймитування розпочиналося у віці 10–12 років, що пов'язано з фізичною можливістю виконувати потрібні роботи. Служба осіб молодшого віку вочевидь більше зумовлювалася потребами опіки, аніж їхніми заробітками. Оплата дитячої праці вказує на її низьку монетизацію. Далеко не всі діти отримували грошову платню, а її розмір був удвічі-утричі нижчим від заробітків дорослих. При цьому різниця в оплаті праці хлопців і дівчат була меншою, аніж у чоловіків і жінок. Отож дискримінація дітей-заробітчани відбувалася більше з огляду саме на вік, а не на стать. Отримання грошової платні не було основним результатом наймитування, найчастіше неповнолітні наймити одержували харчі й одяг.

Учнівство в Гетьманщині було майже винятково хлопчачою справою. Абсолютна більшість учнів мали 12 років і більше. Наприклад, кожен третій хлопчик – мешканець Стародуба віком 12–14 років офіційно навчався ремеслу. При цьому показник дітей, залучених до ремісничої діяльності, значно підвищиться, якщо врахувати синів ремісників. Учнівство прив'язувало дитину до майстра мінімум на кілька років без жодної платні. Їхні відносини можна розглядати як обмін – учень віддавав свою працю, а навзаєм отримував соціальний капітал (навички та потенційну можливість займатися ремеслом). В ідеальному випадку учень, закінчивши навчання, міг пристати до цеху або ж працювати вже за гроші в інших цеховиків. На практиці хлопці часто тікали з навчання. Втечі – це теж дитяча риса, вони звично фігурують у справах про тогочасне дитинство.

Важливий аспект дитячої праці розглянуто в *підрозділі 8.3 «Взаємовідносини між наймитами та працедавцями»*. Стосунки наймита (учня) і працедавця (майстра) ґрунтувалися на покорі й підпорядкуванні. В умовах патріархального суспільства влада «старшого» мала елементи батьківства та поширювалася й на «позаробочі» аспекти, що поглиблювалося співжиттям наймитів і господарів. Однак таку тісну взаємодію не варто

сприймати в пасторальних тонах, адже важливим складником функціонування домодерного соціуму було фізичне насильство, завдяки якому також вибудовувалися і підтримувалися ієрархічні стосунки. Численні судові справи свідчать, що в таких стосунках часто переходили навіть допустиму тоді межу. Ці девіації мають і гендерне забарвлення: основними девіаціями стосовно хлопців були заборони, стосовно малолітніх наймичок – згвалтування. Спільна їм, вочевидь, поширена проблема для всіх – відмови віддати платню. Утім господарі також потерпали від типово дитячих учинків: підпалів, шкоди майну, недоглядів худоби, втеч з одягом тощо. Вказуючи на ці моменти, необхідно зважати на те, що джерела ранньомодерної доби вперто підсовують історикам казуси й містять мало інформації про ідеальні стосунки, які фіксуються на рівні обмовок (турбота, згадки про слуг у заповітах тощо).

Розділ 9 «Дитина як “інший”» акцентує на проміжних соціальних статусах, котрі могла набувати дитина в Гетьманщині, та практиках іншування. Підрозділи 9.1–9.4 фокусуються на специфічних соціальних мікрогрупах: байстрюках, школярах, жебраках, сиротах. Їх вивчення засвідчило засадничу роль церкви у функціонуванні шкіл і шпиталів, довкола яких оберталось життя дітей-жебраків та школярів. Ще важливішою була роль релігійного світогляду в конструюванні уявлень про сиріт чи байстрюків, наділенні представників цих та інших мікрогруп своєрідними стереотипними характеристиками (як позитивними, так і негативними), окресленні межі між ними й «більшістю». Така межа не була чіткою і сталою, так само й належність дитини до тих чи тих соціальних груп могла мати тимчасовий характер. Навіть тавро байстрюка іноді затиралося через практики легітимації або ж унаслідок мобільності та соціалізації у новій спільноті. Тож «інші» діти з часом ставали «своїми» дорослими. Однак для цього вони спершу потребували прихистку й піклування. Особливо це стосувалося сиріт, жебраків, хворих.

Підрозділ 9.5 на основі мікроісторичного аналізу судової справи про дітовбивство детально вивчає випадок іншування «своїх». У березні 1779 р. до фігуранта справи – молодого пастуха Романа Краснощоченка – привезли його осиротілих племінників, хворих на відразливу хворобу. Дядько не пустив малюків на ніч до хати, а наступного дня чотирилітнього хлопця відвіз на лікування в одне із сусідніх сіл, а півторарічну дівчинку залишив у придорожній канаві, де вона й померла. У «розмові» з цим джерелом на перший план поставлено питання про мотивації вчинків, суспільні моральні установки та колективні й індивідуальні емоції, котрі діяли щодо хворих дітей. Розглянуто механізми виштовхування «нечистого» і відразливого за межі свого «нормального», «чистого» життєвого простору. Таким чином, відштовхуючись від конкретного казусу, ми повертаємося до більш загальних питань про цінність життя дитини в Гетьманщині, уявлення про дитину взагалі та наявність чи відсутність впливу Просвітництва на рівні простолюду.

ВИСНОВКИ

Доба Гетьманщини надзвичайно цікава для історика дитинства як своєю маловивченістю, так і суперечливістю. У XVIII ст. під впливом Просвітництва сюди вже надходили нові знання про природу дитини та її виховання, однак вони не знайшли жодного практичного втілення. Тут побутувала «стара» модель дитинства, притаманна традиційному доіндустріальному суспільству з релігійним (християнським) світоглядом. Її вивчення дало підстави для таких висновків:

1. Огляд історіографії засвідчив: історія дитинства сьогодні є добре освоєним напрямом світової історіографії з великою бібліографією знакових досліджень, виконаних на основі різноманітних наукових підходів. Зацікавленість істориків цією тематикою пов'язана з антропологічним поворотом і спробами вивчати дитинство як соціальний конструкт, котрий із Середньовіччя й до XVIII ст. був відмінним від сучасної його моделі. Нині головним питанням залишається те, як конструюються такі моделі, а проблематика вивчається з точки зору демографії, соціальної історії, історії уявлень, історії речей. Українська історіографія домодерного дитинства здебільшого зупинилася на досягненнях початку XX ст., а досліджень на матеріалах Гетьманщини практично немає.

2. Джерельна база представлена доволі універсальними для істориків-ранньомодерників текстами. Однак їх використання у вивченні дитинства потребує постановки особливих запитань, адже діти, будучи «мовчазною меншістю» суспільства Гетьманщини, не залишили по собі писемних свідчень, дитячі репліки та біографії передані мовою і пером дорослих чоловіків. Таким чином, джерела не прямо відображають якусь «реальність», а репрезентують її через риторику, особливості діловодства, патріархальність авторів, релігійність моральних авторитетів і ще багато інших нашарувань.

3. Розуміння віку дитинства та природи дитини загалом у Гетьманщині ґрунтувалося насамперед на нормах християнського віровчення. При цьому вчена культура оперувала специфічним набором маркерів на позначення різних етапів дитинства і дорослішання, запозичуючи вікову періодизацію з норм римського права та нумерології Святого Письма. Однак «писані» вікові періодизації слабо відповідали уявленням простолюду. Основною точкою дотику між церковною догматикою і народною побожністю є бачення семирічного віку як найважливішого «вододілу» у розвитку дитини. Цьому сприяла символіка числа «7», яка знаменувала настання «церковної дїездатності», коли дитина ставала «маленьким дорослим». У повсякденному житті цей перехід не був різким і не мусив чітко збігатися з біологічним віком. Дорослішання могло асоціюватися з першою сповіддю, виконуваними роботами, змінами зовнішності, набуттям нових соціальних статусів.

4. Вивчення демографічних характеристик дитячої вікової когорти показало, що її структура найперше визначалася механізмами смертності, а також міграційними процесами. Останні впливали на статево-вікове співвідношення дітей у конкретних населених пунктах та визначали різну

чисельність хлопців і дівчат у великих містах і селах. Загалом суспільство Гетьманщини було молодим, зростаючим і характеризувалося оптимальним співвідношенням між працюючими та їдцями. Отримані дані дають змогу скоригувати усталені етнографічні уявлення про багатодітність населення Гетьманщини та домінування багатодітних родин.

5. Народжуваність у Гетьманщині була надвисокою, але значно нижчою від біологічного максимуму. У середньому за життя жінка народжувала 4–7 разів. Народжуваності сприяли відсутність контрацепції та налаштування на прокреацію, що його трансливало християнське віровчення. Потреба в дітях була зумовлена й економічними міркуваннями, а також необхідністю глорифікації батьків, оскільки безпліддя вважали карою за гріхи. Число народжень знижували: високий середній вік вступу у шлюб, перманентне перебування без чоловіків жінок дітородного віку, недоїдання, хвороби, тяжка фізична праця, висока смертність породіль. Кожні пологи були важким випробуванням, успіх якого також залежав від повитухи. Її значущість у суспільстві Гетьманщини засвідчує побутування спеціального маркера у діловодній документації, а також участь баби в ритуалах легітимації та включення новонародженого в соціум.

6. Найважливішим комплексом ритуалів у контексті дитинства було хрещення. Воно вводило дитину в коло християнської спільноти, а також у поле зору держави. Узагальнений проміжок між біологічним і «церковним» народженням на матеріалах Гетьманщини визначити практично неможливо. Гіпотетично для старшини він становив близько тижня, для простолюду міг бути більшим, попри позірну налаштованість поспішати з хрещенням малюків. Хрещення ставало підставою для реалізації стратегій дорослих. Великий пласт привітань, святкування хрестин, обдаровування родильним хлібом та інші моменти вказують на використання народження й охрещення дитини для розширення чи налагодження соціальних зв'язків та установа ритуальної родинності. Для цього функціонував інститут хрещених батьків, роль якого виходила за канонічні межі й була важливим складником функціонування суспільства Гетьманщини – від вирішення політичних питань до турботи про похресників. Хрещення включало і вибір імені. Із широкого кола пропонованих святцями в Гетьманщині використовували доволі обмежений набір. Ця «обмеженість» не була результатом жорсткої прив'язки до дати хрещення, а зумовлювалася свободою вибору і «модою» на найпопулярніші імена.

7. Вивчення дитячої смертності засвідчило, що четверо дітей з десяти охрещених доживали до п'ятирічного віку. Це один із чинників, який визначав дітність родин і відсоток дітей у населенні. Дитяча смертність мала сезонну циклічність, а також зазнавала істотних річних коливань. Назагал смерть немовлят суспільство не розцінювало як трагедію, проявляючи байдужість. Її особистісне сприймання було амбівалентним та залежало від віку дитини, обставин упокоєння. Інакше ставлення до смерті дитини простежується у поховальних і жалобних практиках, що зумовлено специфікою ставлення до

дитячої смерті, меншою цінністю її життя та баченням малолітньої дитини як такої, що безгрішна й автоматично потрапить до раю. Особливим було сприймання смерті неохрещених малюків, чії душі після смерті православна догматика невизначено розміщувала в «особливому місці» поза пеклом і раєм, що давало широкий простір для трактувань у межах народної побожності.

8. Особливості догляду за немовлятами визначалися зайнятістю членів родини у господарстві, специфікою уявлень про природу маленької дитини. Бачення немовляти як безстатевої «незрозумілої істоти» простежується в обмеженому утилітарному наборі специфічних речей, призначених для найменших (колиска, повивач, сорочечка). Натомість більш старші дітки вже мали цілком дорослий одяг, почасти успадкований від старших родичів або ж перешитий зі зношених одяганок батьків. Соціум ще чітко не відсепаровував дитяче і доросле в сенсі матеріальної культури, гри, домашнього й публічного простору. З певного віку дитина була органічною частиною дорослого світу, що сприяло її соціалізації та розвитку.

9. Засадничим складником соціалізації дитини була праця, котра, попри її низьку «монетизацію», спрямовувалася на результат і максимальне використання фізичних можливостей дітей. Їй була притаманна гендерна спеціалізація – від появи першої трудової опозиції «нянька/підпасок» до віддавання хлопців у ремесло, а дівчат у найми. Статевий і віковий поділи, зміна виконуваних робіт, характер і розміри платні були важливими маркерами дорослішання. Працюючи, дитина отримувала навички, встановлювала нові зв'язки, долучалася до різних спільнот, набувала соціального капіталу. Врахування цих нематеріальних набутоків дуже істотне для розуміння учнівства й наймитування як тимчасових і проміжних етапів життєвого циклу в Гетьманщині.

10. Діти могли набувати різних соціальних статусів, котрі виокремлювали їх із загалу та вмикали механізми іншування, які проявлялися у різних формах – від маргіналізації (байстрюки, жебраки, школярі) до глорифікації (сироти). Уявлення про «інших» дітей ґрунтувалися на християнській моралі, народній побожності та суспільних стереотипах. Роль держави у цьому контексті була мінімальною.

Загалом модернізаційні урядові ініціативи Російської імперії майже не відобразилися на дитинстві в Гетьманщині. Найуспішніших урядових ініціатив варто було очікувати у тих царинах, які стосуються позародинного життя: медицині, функціонуванні освіти, опіці над неповнолітніми представниками маргіналізованих груп. Однак ці сфери, окрім освіти, залишалися більше у компетенції традиційного суспільства та церкви. Всупереч просвітницькій риторичі реальні зміни відбулися тільки стосовно віку кримінальної відповідальності й пом'якшення покарань неповнолітніх. Таким чином, у суспільстві Гетьманщини, котре у XVIII ст. намагалася унормувати Російська імперія, дитинство і родинне життя були сферами, що зазнали найменших змін.

СПИСОК ПРАЦЬ ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії та розділи у колективних монографіях:

1. Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К. І. С., 2018. 456 с. (36 д. а.).
Рецензія: Маслійчук В. Дитинство до революцій. Рец. на: Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К. І. С., 2018. 456 с. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2018. № 2 (22). Т. 1. С. 160–162.
2. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2 томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / відп. ред. В. Горобець. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2012. 328 с. (*Особистий внесок І. Сердюка – розділ «Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.» – 2 д. а.*)

Статті, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

3. Сердюк І. Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2011. № 982: Сер. Історія. Вип. 44. Спеціальний випуск. С. 61–71.
4. Коваленко О., Сердюк І. «Іграшка чи ремесло?»: один з аспектів дитинства в ранньомодерній Україні. *Київська старовина*. 2012. № 5–6. С. 45–56. (*Особистий внесок І. Сердюка полягає у вивченні ігрової культури та праці підлітків у писемних джерелах Гетьманщини.*)
5. Сердюк І. Детская смертность и точность метрического учета населения Гетманщины во второй половине XVIII в. *Историческая демография. Научный журнал*. Москва – Сыктывкар. 2013. № 1 (13). С. 14–18.
6. Сердюк І. До питання про ігрові практики дітей у містах Гетьманщини. *Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. Т. 27. С. 124–131.
7. Сердюк І. Детство и его возрастные рамки в обществе Гетманщины XVIII в. *Былые годы*. 2015. № 3. С. 499–507. (*Індексується в Scopus*).
8. Сердюк І. Коливання смертності чи неточність обліку: до питання про вивчення рівня дитячої смертності в Гетьманщині XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 109–116.
9. Сердюк І. Эмоциональная составляющая убийства «нечистого» ребенка (эпизод из жизни Гетманщины XVIII века). *Антропологический форум*. Санкт-Петербург, 2015. № 25. С. 118–144. (*Індексується у Web of Science*).
10. Сердюк І. Учасники «дитячої» поховальної церемонії в Гетьманщині. *Молодий вчений*. 2015. № 2. С. 104–107. (*Індексується в Index Copernicus*).
11. Сердюк І. Вікова структура дитячого населення Гетьманщини в другій половині XVIII ст. *Краєзнавство: науковий журнал*. 2016. № 3–4. С. 87–93.

12. Сердюк І. Діти-наймити в Гетьманщині XVIII ст. (за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр.). *Ніжинська старовина*. 2016. № 22 (25). С. 47–54.
13. Сердюк І. Діти у віковій структурі населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 137–145.
14. Сердюк І. Статевий склад дитячого населення Гетьманщини за даними Генерального опису 1765–1769 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 46. С. 30–36. (*Індексується в Index Copernicus*).
15. Сердюк І. Діти-байстрюки в суспільстві Гетьманщини: до постановки питання. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 2 (18). Т. 3. С. 5–9. (*Індексується в Index Copernicus*).
16. Сердюк І. Діти в населенні Гетьманщини XVIII ст. (історико-демографічний аспект). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 1 (17). С. 23–27. (*Індексується в Index Copernicus*).
17. Сердюк І. Діти-сироти в суспільстві Гетьманщини XVIII ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 4 (20). Т. 1. С. 5–9. (*Індексується в Index Copernicus*).
18. Сердюк І. Діти-школярі в суспільстві Гетьманщини XVIII ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 3 (19). Т. 3. С. 36–40. (*Індексується в Index Copernicus*).
19. Сердюк І. «Для проискания себѣ к житие мѣста пришел в город»: дитина і наймитування в міському суспільстві Гетьманщини XVIII ст. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. Київ, 2017. № 1 (4). С. 55–75. URL: <https://goo.gl/YcDik3> (дата звернення: 12.05.2018).
20. Сердюк І. Дерево без плоду: бездітність і безпліддя в суспільстві Гетьманщини. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 13–14. Київ, 2017. С. 162–181.
21. Сердюк І. Контрацепція в суспільстві Гетьманщини та її (не)застосування. *Сіверянський літопис*. 2017. № 3. С. 120–126.
22. Сердюк І. Не бивши кума, не пити пива: «кумівство», стратегії і практики вибору хрещених батьків у суспільстві Гетьманщини. *Сіверянський літопис*. 2017. № 6. С. 28–33.
23. Сердюк І. Принципи ім'янаречення дітей в суспільстві Гетьманщини. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 85–89. (*Індексується в Index Copernicus*).
24. Сердюк І. Фертильність населення Гетьманщини XVIII ст. *Краєзнавство. Науковий журнал*. 2017. № 3/4. С. 161–167.
25. Сердюк І. Дитина та «квартирне питання» в Гетьманщині. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2018. № 1 (21). Т. 3. С. 47–52. (*Індексується в Index Copernicus*).

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

26. Сердюк І. Щоденник Миколи Ханенка як джерело для вивчення світоглядних уявлень про малолітню дитину в українському ранньомодерному суспільстві. *Історія повсякденності: теорія та практика*: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 81–84.
27. Сердюк І. «Далѣби сей полк из нашего города был изведен»: драматична сторінка історії постійної повинності в Гетьманщині. *Воєнна історія Середньої Наддніпряниці: науковий збірник*: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. Київ, 2012. С. 199–203.
28. Сердюк І. Дитяча праця в місті Гетьманщини другої половини XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць*. Вип. 21. Ч. 2. Київ, 2012. С. 50–55.
29. Сердюк І. Актовые источники в изучении детства в Гетманщине XVIII в. *Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии*: материалы XXIV Междунар. науч. конф., Москва, 2–3 февр. 2012 г. Москва: РГГУ, 2012. С. 473–476.
30. Сердюк І. Соціальна мобільність дітей в городском населении Гетманщины XVIII в. (на примере Стародуба). *Социальная мобильность в традиционных обществах: история и современность*. Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2012. С. 220–229.
31. Сердюк І. Діти в міських шпиталях Гетьманщини (гендерний та віковий аспект). *Гендерна політика міст: історія і сучасність*. Вип. 4: матеріали III міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. С. 210–212.
32. Сердюк І. Школы и школьники в документах массового учета населения Гетманщины (на примере Генеральной описи Малороссии 1765–1769 гг.). *Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании*: материалы XXV Междунар. науч. конф. Ч. II. Москва: РГГУ, 2013. С. 528–531.
33. Сердюк І. Голоса детей и подростков в судебной документации Гетманщины XVIII в. *Вспомогательные и специальные науки истории в XX – начале XXI в.: призвание, творчество, общественное служение историка*: материалы XXVI Междунар. науч. конф. Москва: РГГУ, 2014. С. 337–340.
34. Сердюк І. Детский возраст в Гетманщине XVIII в. *Европа в Средние века и Раннее новое время: Общество. Власть. Идеология*: материалы научной конференции молодых ученых. Ижевск: АНО «Ижевский институт компьютерных исследований», 2014. С. 201–206.
35. Сердюк І. Ставлення до хворих дітей і сиріт в суспільстві Гетьманщини (на прикладі долі Романа Краснощоченка та його племінників). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. Вип. 11–12. С. 61–70.

АНОТАЦІЯ

Сердюк І. О. Дитина й дитинство в Гетьманщині: соціально-історичний та історико-антропологічний виміри. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Полтава; Запорізький національний університет, Полтава–Запоріжжя, 2018.

У дисертації на основі аналізу писемних джерел досліджено дитинство в суспільстві Гетьманщини XVIII ст. Дитинство розглянуто як змінний конструкт, що є продуктом культурних і соціальних реалій. Для його вивчення застосовано поєднання квантитативних історико-демографічних методик та мікроісторичного підходу.

Автор з'ясував вікові межі дитинства та його періодизації; комплексно дослідив найважливіші явища в житті дитини у традиційному релігійному суспільстві; вивчив бачення цих явищ тогочасним соціумом, а також відповідні стратегії та ритуальні практики дорослих, пов'язані з народженням, хрещенням, похованням дітей; реконструював механізми соціалізації дитини. Ці аспекти стали основою для більш широких висновків про (не)успішність впливу модернізаційних ініціатив Російської імперії на традиційне суспільство Гетьманщини, зокрема на родинне життя і модель дитинства.

Ключові слова: батьківство, Гетьманщина, дитина, дитинство, дитяча праця, дорослішання, материнство, прокреація, соціалізація.

АННОТАЦИЯ

Сердюк И. А. Ребенок и детство в Гетманщине: социально-историческое и историко-антропологическое измерения. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 «История Украины». – Полтавский национальный педагогический университет имени В. Г. Короленко, Полтава; Запорожский национальный университет, Полтава–Запорожье, 2018.

В диссертации на основании анализа письменных источников изучено детство в обществе Гетманщины XVIII века. Детство рассматривается как конструкт, который является продуктом культурных и социальных реалий. Для его изучения применено сочетание квантитативных историко-демографических методик и микроисторического подхода.

Автор изучает возрастные рамки детства и его периодизации; комплексно исследует важнейшие явления в жизни ребенка в традиционном религиозном обществе, а также видение этих явлений тогдашним социумом; рассматривает соответствующие стратегии и ритуальные практики взрослых, связанные с рождением, крещением, погребением детей; реконструирует механизмы социализации ребенка. Эти аспекты стали основой для более широких выводов о (не)успешности влияния модернизационных инициатив

Российской империи на традиционное общество Гетманщины, в частности на семейную жизнь и модель детства.

Ключевые слова: отцовство, Гетманщина, ребенок, детство, детский труд, взросление, материнство, прокреация, социализация.

SUMMARY

Serdiuk I. O. Child and Childhood in the Hetman State: Socio-Historical and Historical-Anthropological Dimensions. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Historical Sciences in the specialty 07.00.01 “History of Ukraine”. – Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava; Zaporizhzhya National University, Poltava–Zaporizhzhya, 2018.

The dissertation studies the phenomenon of childhood as a natural fact and socio-cultural construct functioning in the society of the Hetman State of the XVIII centuries is comprehensively on the basis of the analysis of written sources. Childhood is seen as a changeable construct, a product of cultural and social realities of a particular historical epoch. A combination of quantitative historical-demographic techniques and a microhistorical approach is used to study them. Thus, an attempt was made to associate the serial history with the analysis of incidents and to combine the approach of historical demography (with its inclination towards natural discourse and the reflection of “reality”) and the history of representations (with its tendency to analyze rhetoric).

The chronological and territorial boundaries of the research cover the Hetman State, which in the XVIII century was limited to ten left-bank regiments. This territory, despite the local inclusion of the communities of Greeks, schismatics, Russian military, etc., had a fairly ethnically and confessionally homogeneous population. It was superimposed on the brink of the Kyivan Metropolitanate and the Pereyaslav-Boryspil diocese.

Author carried out an analysis of the written sources of the Hetman State in relation to their information potential in reflecting various aspects of childhood for the first time, analyzed the “child” rhetoric of the texts created by the “educated” culture and its relation with the practices of the common people; the age limits of childhood and its periodization in the vision of the society of the Hetman State are determined; the most important phenomena in the life of the child in the traditional religious society are analyzed in detail; the vision of these phenomena by the society was studied, as well as relevant strategies and ritual practices of adults related to the birth, baptism, and burial of children; the mechanisms of socialization of the child in the society of the Hetman State were reconstructed; the work establishes that such socialization took place through the acquisition of skills, contacts and a certain symbolic capital, which explains the importance of child labor more than from the point of “exploitation” or economic benefit; the issues of attitude to the life and death of the child, emotional bounds of parents to their descendants, the use of

bastards and poor children, and the perception of schoolchildren and minor orphans are actualized.

Considerable attention is paid to determining the main demographic characteristics of the Hetman State population regarding the age cohort of children; studying the socialization of the child in terms of the theory of life cycle service, proposed by European historians to explain the non-economic aspects of child labor and hiring; the study of the environment and the material component of maturation of the child (children's space and habitation, clothes, toys, etc.); studying the influence of Christian morality and religious norms on family life in the society of the Hetman State; interaction of traditions and innovations, planted by the state "from above"; influence of the Enlightenment and new knowledge about human nature on the vision of childhood; to clarifying the peculiarities of the functioning of specific children's and adolescent social groups (schoolchildren, students of artisans); the study of medical representations of the society of the Hetman State (tangible to childhood and childbirth), obstetric practices, magical actions, and corresponding manifestations of folk piety.

In this dissertation, the study of childhood has become the basis for broader conclusions about the impact of the modernization government initiatives of the Russian Empire on the traditional society of the Hetman State. Significant worldview changes could have been formed primarily through the mediation of the church, and the discipline and transformation of the Kyivan Metropolis into the ordinary constituent of the synod church in the XVIII century never happened. An illustrative example of this in the context of this study is the failure to attempt to limit the number of god-parents in accordance with Moscow practices. The most successful government initiatives on childhood should be expected in areas related to non-family life: medicine, the functioning of education, and the care of representatives of marginalized groups. These areas, in addition to education, remained, however, more within the competence of the traditional society. Despite the great educational rhetoric, the real changes affected the childhood in the Hetman State weakly, especially with regard to the age of criminal responsibility and mitigation of juvenile delinquency. Other much more important innovations such as state orphanages, vaccination against smallpox, specialized medical care for children and childbirth, will appear in these areas already in the XIX century, besides the effect of their implementation will not be visible immediately. Therefore, in the society of the Hetman State, which Russian empire tried to normalize in the XVIII century, childhood and family life were the areas that experienced the slightest change.

Key words: fatherhood, Hetman State, child, childhood, child labor, maturity, motherhood, mother, procreation, socialization.